

Gárdonyi „nagyregényeinek” poétikájáról^{150*}

Kovács Gábor

Gárdonyi Géza regényeinek prózapoétikája alapvetően kétosztatú. Kissé ellentmondásos, hogy az utóbbi 50 év Gárdonyi-monográfiáinak írói annak ellenére is a novellákban és a kisregényekben látják megvalósulni a szerző legjellegzetesebb írásmódját,¹⁵¹ hogy életmű-feldolgozó könyvek/könyveik alig egyharmadát szánják az ebben a műfajban írt művek bemutatására.¹⁵² Tehát főként nem az írás jelenkorának kérdéseit teljesen sajátos prózanyelvi formában problematizáló *Az a Hatalmas Harmadik*, *Az öreg tekintetes*, *az Ábel és Eszter*, *a Te Berkenye*, *a Szunyoghy miatyánkja*, *az Aggyisten*, *Biri*, *A kürt*, *a Vallomás*, *a Leánynézőben*, *a Ki-ki a párjával* és *az Ida regénye* típusú regények hatása mozgatja a monográfusokat. S valamiért ezek a művek általában véve is kevésbé ismertek. Az életmű-bemutató könyvek terjedelmük több mint kétharmadában a Kárpát-medence meghatározó történelmi eseményeit tematizáló három „nagyregényről”, az *Egri csillagokról*, *A láthatatlan emberről* és *az Isten rabjairól* szólnak. Ez a három mű a történelmi regény műfaji besorolást kapta,¹⁵³ s ezzel azonnal kijelöltté is vált az a magyar és európai prózapoétikai hagyomány, amelyhez hozzáköthetővé válik Gárdonyi „nagyregényeinek” írásművészete. A szélesebb olvasóközönség előtt is nyilvánvalóan ezek a Gárdonyi-művek a legismertebbek – talán éppen azért, mert a „nagyregények” nemcsak irodalmi, hanem mindannyiunk hagyománytudatát és nemzeti (történeti-narratív) identitását befolyásoló történelmi ismereteket mozgatnak. S ezzel együtt kikerülhetetlen annak belátása, hogy a történelmi regények esetében gyakran jobban érdekli az olvasót a történelem, mint a regény.¹⁵⁴ Minden bizonnyal a Gárdonyi-monográfiák aránytalansága miatt van az, hogy még most is (néhány kivétellel) elsősorban a XIX. századi regényírás hagyományaihoz köti az irodalomtörténet-írás Gárdonyi poétikáját, s nem a XX. század első két évtizedének írásművészeti innovációihoz; s emellett persze azért is, mert valóban gyakran jobban érdekli az olvasót a történelem vagy a politikátörténet, mint maga a regény és a prózamű. Gárdonyi kisregényeinek prózapoétikai újításairól alkotott véleményemet már részben kifejtettem,¹⁵⁵ s talán sikerült rámutatnom arra, hogy az író írásművészete hogyan kapcsolódik a XX. század első két évtizedének irodalomtörténeti innovációihoz. Éppen ezért mindezt most nem részletezném. Időszerű most már Gárdonyi „nagyregényeiről” kialakult benyomásaink revizionálása is.

Bevezetés Gárdonyi „nagyregényeinek” poétikájába

Gárdonyi „nagyregényeinek”, az *Egri csillagoknak* (1897–1901), *A láthatatlan embernek* (1900–1902) és *az Isten rabjainak* (1906–1908) a konfigurációja kettős meghatározottságú. Mindegyik „nagyregény” tartalmaz egyfelől egy markánsan prefigurált történetet; másfelől pedig létrehoz egy olyan cselekményt, amely sajátos módon refigurálja ezt.¹⁵⁶ Egervár ostroma, a hunok európai szerepe és Margit középkori élete olyan történetekként adottak a magyar kulturális öntudatban, amelyek a Gárdonyi-regények előtt is már számtalanszor el lettek mondva. Mindhárom szöveg olyan közép-európai szempontból kiemelkedően fontos történelmi pillanatot emel ki, amelyet sok feldolgozás érint. Haladjunk történelmi időrendben. *A láthatatlan emberben* feltérképezett i. sz. 450 körüli pannóniai helyzet abban a korszakban játszódik, amikor – többek között – a területileg középen elhelyezkedő hunok miatt a Nyugatrómai Birodalom végérvényesen megrogyan, s elkezd kialakulni és állandósulni Nyugat-Európa és Kelet-Európa egy késő antik és kora középkori oppozíciós párja.¹⁵⁷ *Az Isten rabjaiban* – amely már az 1260-as években játszódik – egy olyan világ tárul fel, amelyben a tatárjárás utáni újraalapozást egy olyan újabb közép-európai szövetségrendszer kiépülése (lett volna) hivatott támogatni, amely az uralkodóházak közötti házasságokon nyugszik.¹⁵⁸ S talán nem is kell részletezni, hogy az 1540-es és 1550-es években játszódó *Egri csillagok* témája hogyan tehet szert szélesebb közép-európai körű érdeklődésre az újabb létfenyegetéssel, a török hódítással való szembenállás által kikényszerített egységképző erő mentén. Tehát Gárdonyi három „nagyregényének” témaválasztásával a nyomtatás kora előtti 1000 év távoli történelméből villant fel olyan sokszor elmondott és elemzett epizódokat, amelyek képesek rámutatni Közép-Európa történelmileg felgöngyölíthető egységképző problémáira. Ennyiben a regények viszonylag szilárd konfigurációjú háttérrel dolgoznak.

Mindez azonban a szóban forgó Gárdonyi-regényeknek csak az egyik aspektusát alkotja. Gárdonyi „nagyregényeiben” a történelmi esemény ugyanis pusztán csak anyag, merthogy a *személytörténet* alkotja a regényi figyelem fókuszpontját. Erre Schöpflin Aladár már régen rámutatott – idézek a 1937-ben írt XX. századi magyar irodalomtörténetéből:

színháttér, a földolog az előtér, a mindig egyforma, időtlen kicsiny emberi sorsok képe. Nem a múlt páthosza sugallta ezeket a regényeket, nem is az érdeklődés, amellyel a történelmi regényírók egy kor tükrében keresik egy nép, egy nemzet, egy ország, vagy az emberiség sorsának, vagy jellemének képét. Gárdonyit az érdekelte, mivé alakul egy-két jelentéktelen, a nagy eseményekben legfeljebb passzív szerepet játszó ember élete egy bizonyos történelmi kor milieujében. Azt lehet mondani, történelmi műveiben a történelem csak másodsorban fontos az apró emberi magánügyek mögött. Ez tudatos poétikai gondolat nála, ő így fogta fel a történelmi regény feladatát. Csak azt csinálta történelmi regényeiben, amit a jelenkorból merített regényeiben és novelláiban. Ezeknek sincsen semmi közéleti háttérük, alig kapcsolódnak össze az író korának politikai vagy társadalmi kérdéseivel, teljesen a magánélet körében mozognak. Alakjainak és történeteinek a társadalomban való elhelyezkedése, a társadalom, vagy a közélet problémáival, az állami és társadalmi intézményekkel való súrlódása őt nem érdekelte. [...] Az emberi sorsokat ő magukban vizsgálja, nem a többi emberek sorsára vetítve.”¹⁵⁹

Az írnok Zéta, János fráter és Bornemissza Gergely döntő részben Gárdonyi által kitalált élettörténete azért kerül előtérbe, hogy a már sokszor elmondott történelmi eseménysor új olvasathoz jusson. A történelmi esemény így egy kissé a háttérbe szorul, s a személytörténet válik fontossá. Az életsors konfigurációja refigurálja a stabil prefigurációval bíró történelmi történetet ezekben a regényekben. Azonban ki kell emelni, hogy bár a történelmi esemény kissé a háttérbe szorul, azonban az arról beszámoló történelmi elbeszélések és narratív írásműfajok jelentősége nem csökken. Az egyes életsorsok cselekménye nem tud leválni a történelmi szüzséről, hiszen bármennyire is önálló olvasatokká válnak, mégiscsak *maguknak* a már eleve elmondott történeteknek (és szövegeknek) az olvasatai. Akármennyire is kitalált a főszereplő története, az mégsem szűnik meg a már eleve szilárd konfigurációval bíró elbeszélések refigurációjának lenni – vagyis nem képes elszakadni a háttértörténettől (és annak műfajiságától sem). Bármilyen erőteljesen is törekszik az előtérbe, mégiscsak az egyén története a projekció, amelyet mégoly fiktív mivolta ellenére is a történelmileg meghatározott háttérnarráció vetít ki. Éppen azért lesz a három történelminek titulált mű egymáshoz képest igencsak eltérő regényszöveg, merthogy más-más műfajú szövegek beszélnek a hun Attiláról, Szent Margitról és Egervár ostromáról. A regény középpontjába így aztán mindig az kerül, hogy az eseményeket megfigyelő és átélő főszereplőnek hogyan sikerül regényesen megértenie az eltérő műfajokban megírt történelemben kirajzolódó sorstörténetét. Ezek a regények valójában Közép-Európa 1100 évnyi (450–1550) történelméből kiemelt három fontos epizód egyedi olvasatának megírás-történetét alkotják meg.

S még egy fontos aspektusra kell bevezetesként rámutatni. A Schöpflin által kiemelt egyes emberéletek mindenekelőtt valamilyen *szerelem-történet* körül formálódnak ki. A „nagyregények” anyaga történelmi, de az anyag megformálását a személytörténettel összefonódó szerelem-történet szüzsémintája hajtja végre. Az *Egri csillagok* kalandos és háborús eseményei végeredményben Bornemissza Gergely és Cecey Éva szerelmének története mentén kapcsolódnak össze egy egységgé. *A láthatatlan emberben* az Attila körül kialakult világot kizárólag a görög Zétának a hun Emőke iránt táplált reménytelen szerelme felől, s a szerelem által indukált cselekvések felől közelíthetjük meg. S az *Isten rabja*iban felvázolt középkori Magyarországot is egy sajátos szerelem, jobban mondva rajongás történetén át pillanthatjuk meg: mindent János fráter szemszögén keresztül látunk, az ő „szeme” (nézőpontja) pedig mindig a tiszta és ártatlan rajongással megközelített Margitot keresi. A történelmet elbeszélő írásműfajok és a személytörténet mellett tehát a szerelem története is nyilvánvalóan fontos regényképző elve Gárdonyi „nagyregényeinek”.

Ha mindezek alapján elfogadjuk Schöpflin Aladár 1937-ben publikált véleményét, vagyis azt, hogy Gárdonyi regényeinek középpontjában a történelmi esemény pusztán csak melléktéma, merthogy a főtéma az eltérő műfajú történelmi elbeszélésekbe szövődő személytörténet, s ha hozzátesszük, hogy a „nagyregények” esetében éppenséggel a szerelem története köré íródó személytörténet, akkor már könnyen találhatunk egy olyan összehasonlítható alapot, amely rá képes világítani Gárdonyi „nagyregényeinek” legfontosabb közös sajátosságára. A szerelem-történet legalapvetőbb középkori nyugati regénymintáihoz érdemes fordulnunk akkor, ha fel szeretnénk mérni Gárdonyi „nagyregényeinek” specifikumait.

A szerelem-történet és a szerelem nyelve a nyugati regényben és Gárdonyinál

XII. századi mű, a *Trisztán és Izolda*. A költői szemantika jelentőségét állandóan kihangsúlyozó diszkurzív poétika értelmezési módszere számára azért tűnik kifejezetten meggyőzőnek és gyümölcsözőnek a monográfia érvelési rendszere, mert jelentős mértékben épít a *Trisztán és Izolda* történetét feldolgozó szövegekben megalapozott szerelmi beszédmód sajátos jelentésalkotási eljárásaira és retorikájára. Ha jól értem a gondolatmenetet, Rougemont meg tudja határozni az európai irodalom bizonyos nyelvi és tematikai specifikumait, illetve le tudja vezetni az európai irodalom egy jelentős történeti alakulástendenciáját a *Trisztán és Izolda(k)*-ban létrehozott kétértelmű nyelvi vagy szövegvilág elemzése alapján. És persze a szerelemről és a házasságról szóló gondolkodásnak a történeti átalakulását is át tudja ennek segítségével tekinteni, amely ugyebár nagyon szoros összefüggésben áll a szerelmi költészet és regény nyelvvel, lévén, hogy csak a költészet és más művészetek nyelvén keresztül vagyunk képesek felfogni szenvedélyeink mibenlétét.

„Az egész nyugati költészet az udvari szerelemből és a belőle származó breton regényből született. Ennek az eredetnek köszönheti költészetünk álmisszitikus szókincsét; és a szerelmesek ma is teljesen tudatosan ebből a szókincsből merítik legismertebb metaforáikat.” (101)

Rougemont egy meglehetősen alapos nyelvi és kultúrtörténeti interpretáció eredményeként arra a következtetésre jut, hogy a *Trisztán és Izolda(k)*-ban egy olyan nyelvi és történetmondó séma alakult ki, amelyben szétválaszthatatlanul fejeződik ki a férfi és nő közötti érzéki, illetve az ember, a teremtett világ és a Teremtő közötti misztikus kapcsolat. Érosz és agapé szétválaszthatatlan egységéről és összefonódó felfogásáról van itt szó, amit a tudós a *szenvedélyes szerelem nyelvezetének* hív. A *Trisztán és Izolda* kiterjedt (ti. számos művet magába foglaló) szövegvilága lenne tehát az a verbális tér, amelyben létrejött egy specifikusan nyugati lét-felfogás egy pontosan meghatározható szerelmi költészet nyelvi közegében. A *Trisztán és Izolda* elbeszélésmódja a tiltott és tragikus szerelem történetét helyezi középpontba, amelynek lényege a *szenvedő szeretet*; vagyis az, hogy az elbeszélés minél több olyan akadályt sorakoztasson fel, amely késlelteti a szerelmesek törvénytelen egyesülését úgy, hogy végül is már a távolság alkossa a tisztán szellemivé váló tiltott kapcsolat szenvedélyének fokmérőjét. „A *Regény* misztikus szerelmesei tehát a *szenvedély fokozására*, nem pedig a boldogító megnyugtatósára törekszenek” (100). A késleltetés, az akadályozás és a fékezés szűzség fogásaiban megtestesülő fokozás a tiltott szerelmi szenvedély (és szenvedés) határtalan növelését hivatott kialakítani. Ez az, amit úgy hívhatnánk, hogy „szerelmesnek lenni a szerelemben” vagy „szeretni a szeretetet”: *Trisztán és Izolda* „a szerelmet szeretik, magát a tényt, hogy szeretnek” (27). Rougemont szerint ebben a ma már szinte felfoghatatlannak tűnő szerelemképben valójában egy XII. századra kikristályosodó, s mindmáig ható világszemlélet ölt nyelvi formát. Tanulmányomban természetesen nem tudom rekonstruálni, hogy a svájci tudós milyen sokféle szakrális, eretnek és pogány szemlélet összefonódásaként méri fel ezt a végül is keresztényként azonosítható világszemléletet... Mindenestre lényegében arról van szó, hogy egyedül a *Trisztán és Izolda* imént röviden jellemzett szerelmi költészetének nyelvezetén keresztül tud megszólalni az a közösségalkotásra törekvő irányultság, amely minden természeti vagy ösztönszerű szerelmen túli *szenvedélyes szellemi szeretet*viszonyban foglalja össze az embert, a teremtett világot és a Teremtőt. Egy olyan szenvedélyes szellemi szerelemről van tehát szó, amely a megértő részesülésben megy végbe. Az agapének ez a sajátos arculata pedig éppen az érosznyelvezetben ölt testet a XII. századi műben. Rougemont szerint tehát azért alapvető jelentőségű a *Trisztán és Izolda*, mert e szerelemtörténetben és elbeszélőnyelvében is valójában egy *tisztán vallási szenvedély* testesül meg: „a XII. században a [Trisztán-] mítosz által magasztalt szenvedélyes szerelem valójában vallás volt, a szó legteljesebb értelmében” (93). S egy olyan jelenség ez, amit specifikusan nyugatinak nevez: „a lovagi szerelem a XII. században született, a nyugati *psziché* fejlődésének kellős közepén” (83). Könyvében pedig ennek a sajátos szerelmi nyelvnek a történetét követi végig.

trubadúroktól kezdve Petrarcan át a mi Balassi Bálintunkig már egy retorikus nyelvvé formálja át a *Trisztán és Izoldában* megszólaló nyelvet és létfelfogást, amely olykor nyilvánvalóan allegorikussá, máskor szembeötlően szimbolikussá vagy éppen metaforikussá, egyszóval kétértelművé alakította a költői szövegvilágot. Ez a költői kétértelműség abban áll, hogy egyszerre lehet egyetlen konkrét és kézzelfogható nőhöz szóló érzéki szerelmi költeményként, illetve az általános, mindent átfogó szenvedélyes szeretet vallásos fohászként értelmezni a szöveget. A szeretet nyelvének ártretorizálódása már azzal járt együtt, hogy szétválaszthatóvá válik a két értelmi irány, s két külön valóságként kezd feltűnni. Valahogy úgy, ahogy Balassi költészetében is érzékeljük a szerelmes és az istenes versek kísértetiesen azonos szókincsét, miközben szemtanúi vagyunk a két lírai műfaj végleges szétválásának. Rougemont szerint azonban a jelentős fordulat akkor következik be, amikor a szerelem költői nyelvéből többféle kultúrtörténeti és szövegeseménynek köszönhetően elfelejtődik a kétértelműségnek az az aspektusa, amely érzékelhetővé teszi, hogy a vers nemcsak egy adott szerelmi ügyről szól, hanem a szeretetről mint olyanról. Így megmarad az érzéki szerelem, az Érosz nyelve, s feledésbe merül a szenvedélyes szeretet, az Agapé értelme. A tiltott és tragikus szerelemről szóló költői alkotások irodalomtörténeti vázlatában végigveszi, hogy a XVIII. és XIX. században milyen ritmusban kerül újra elő, majd felejtődik el ismét a szerelemről szóló költői nyelvben az Agapé értelme. Értékeli a felvilágosodás spekulatív etikáinak a szerelem nyelvére gyakorolt korlátozó hatását, felméri, hogy a romantika hogyan fedezi fel új módon a szerelem nyelvében a világalkotó erőt, részletezi, hogy a *Bovaryné*hoz hasonló alkotások hogyan számolják fel látszólag véglegesen a szerelemről szóló nyelv többértelműségét vagy a belső lelki élet pszichológiájának vagy a testi érzékiségnek oltárán, s végül hogy a XX. századi populáris kultúra hatására hogyan válik látszólag végérvényesen középszerűvé, leegyszerűsítetté, egyértelművé, s pusztán csak hatásvadásszá a szerelmi regény világa. Mindezt most talán nem szükséges részletezni vagy (a felfogás kritikái nyomán) értékelni. Az a fontos, hogy tehát a svájci gondolkodó lényegében a szellemi szenvedély jelentésirányára vonatkozó feledésfolyamatból és az érzéki szenvedély jelentésirányának eluralkodásából, vagyis a szerelemi szenvedély demisztifikálásából vezeti le annak a zavarnak a rögzülését, amely a mindennapi ember gondolkodásában a házasság jelentőségéről alkotott vélekedést és a házasságtörés értékelését érinti. Vagyis azt, hogyan jöhetett létre az érdekházasságok világában a szent frigy lehetőségének gondolata („a frigy, amely nem Érosz élvezetét jelenti, hanem Agapé termékenységet” [114]), a házasságtörés erkölcsi elítélésének közegében pedig a hallgatóságosan elfogadott, sőt szinte intézményesült „tévelygés”. Ennek az antropológiai belátásnak a jelentőségéről sem mernék nyilatkozni. Mindenesetre kétségtelen, hogy ha nem is egy maradéktalan, de egy átlátható választ ad arra, miért is szembesülünk annyira nagy zavarral saját szenvedélyeink közegében. Amint látjuk tehát, Rougemont nem a libidó pszichológiájában, hanem a szerelemről szóló nyelvünk jelentésvesztésében ragadja meg saját szenvedélyvilágunkkal szembeni értetlenségünket s főként a nyugati gondolkodás egy kiemelkedően sajátos világát.

azt a XIX. század végén újszerűnek ható modorát felvenni, amit többek között a *Bovaryné* képvisel. S ez nem azért van, mert a három „nagyregény” a szerelmi történetet a történelmi régmúltba helyezve egy régi szerelemképet próbál előállítani. Gárdonyi poétikailag igencsak korszerű „kisregényeiben” sem hajlandó elfogadni a *Bovaryné*-típusú regények nyelvét és világlátását, s csak parodisztikusan érintik azt, mint például, ahogy azt *Az a Hatalmas Harmadikban* vagy a *Hosszúhajú veszedelem* néhány novellájában láthatjuk. Úgy tűnik ebben egységes Gárdonyi prózanyelve. Úgy tűnik, a szerelemről szóló alkotásainak nyelvében lépten-nyomon rehabilitálni szeretné azt a kétértelműséget, amelyet Rougemont elveszítettnek lát. Vagyis azt, hogy a szerelemről szóló beszédben az érzéki vonzalom értelme mellett ott áll a szenvedő szeretet értelme is, érosz nyelve mellett agapé nyelve is. Az *Egri csillagokban* Bornemissza Gergely és Cecey Éva nyilvánvalóan idealizált és tiszta szerelme állandó akadályokba ütközik, s minden akadály új harci kalandot indít el. Például, bár gyermekkorukban egymásnak ígéri az öreg Cecey a két gyermeket, mégis amikor eljön a házasság ideje, Évát inkább udvarhölgynek küldi, majd egy anyagilag előnyösebb házasságba kényszerítené, ezzel eltávolítva őket, amit persze a két fiatal nem enged, s inkább elszöknek. Itt kezdődik az isztambuli kaland. Az eltávolítás kényszere ismétlődik meg akkor, amikor Éva az elrabolt gyermekük miatt sok nehézséget vállalva bejut Eger várába, de ott csak rejtőzködve szemlélheti Gergelyt, akinek a várvédelemre kell koncentrálnia. Ebben is az tűnik fel, amit már különben Rougemont is alaposan elemzett más anyagon, hogy a háborús kaland és a szerelmi történet hogyan fonódik össze. Így a haza védelméért küzdő szenvedő szeretetről szóló háborús nyelv és a másik boldogságáért szenvedő szeretők történetét előadó szerelemnyelv az *Egri csillagokban* egymás megfelelőivé válnak. A *láthatatlan emberben* ugyanezt látjuk, hiszen Zéta minden kockázatos cselekedetét, s köztük a hadba vonulást is, Emőke iránt érzett szerelme vezérli. Ebben a regényben azonban szó sem lehet már együttlétről, amennyiben Zéta szerelme a kezdetektől fogva nyilvánvalóan *reménytelen*, amely csak tovább erősíti a szenvedő szerelem nyelvének és világszemléletének regénybeli jelentőségét. S mindezt hatványozottan fokozza, hogy közben Emőke is reménytelenül rajong Attiláért. Az *Isten rabjaiban* pedig már igazából fel sem merül az érzéki szerelem, hiszen János fráter Margit iránt érzett vonzalma tisztán vallási rajongásként válik kézzelfoghatóvá. Margit pedig maga a megtestesült szenvedő szeretet, aki minden érzékiséget, férfit és házassági lehetőséget elutasítva egyetlen radikálisan felfogott szerelmet ismer el: Krisztus jegyességét. Ha elő is kerül az *Isten rabjaiban* valamilyen szerelmi történet, az csak azért van, hogy érzéki aspektusainak elfojtásával és visszafogásával még inkább ki lehessen domborítani annak a misztikus értelemben vett egyesülésnek a világszemléleti igényét, amely a *Trisztán és Izolda*-ban van jelen.

Összefoglalva tehát úgy tűnik, hogy Gárdonyi három „nagyregényével” egyértelműen és nyíltan kapcsolódik a nyugat-európai regény talán legmarkánsabb hagyományához. A *Trisztán és Izolda* által elindított szerelmi történetészmába és nyelvezetbe komfortosan simulnak ezek a művek. Gárdonyinál azt az eltérést láthatjuk, hogy valamiért nem hajlandó csatlakozni a legkorszerűbbnek nevezett hadhoz, vagyis nem ölti fel a XIX. század végére történetileg leginkább érvényesülő *Bovaryné*-hez hasonló szerelmi regények nyelvét, szemléletmódját, történetalkotás-módját. A „nagyregényeket” tekintve úgy tűnik, mintha müről műre egyre radikálisabban próbálná visszavezetni a szeretés nyelvvel dolgozó regényeket európai eredetükhöz, a *Trisztán és Izolda*-hoz. Persze nem feltétlenül a történetészövés szintjén, hanem szenvedő szerelemről szóló nyelv másodlagos értelmének feltárása tekintetében: vagyis abban, hogy a szerelem történetét előadó nyelvben az agapé világszemléletét hangosítsa ki. Ennyit vázlatosan Gárdonyi „nagyregényeinek” a nyugat-európai regényhagyományhoz fűződő általános viszonyáról.

Gárdonyi „nagyregényeinek” poétikai specifikuma

Mi marad még hátra a prózamű teljesítményéből, ha kiemeljük Gárdonyi „nagyregényeiből” a közép-európai történelmi anyagot és a nyugat-európai regényben a szerelemtörténetet irányító szűzséformáló eljárásokat? Itt tárul fel a regények igazán egyedi sajátossága. A három művet összeköti egy olyan prózapoétikai jelentőséggel bíró eljárás, amely túlmutat a szövegek történelmi regényként való besorolásának értelmezési keretrendszerén. Különös e művekben, hogy a legalapvetőbb történelmi forrásszövegeket nem pusztán csak felhasználják vagy felidézik a történelmi „díszlet” hitelessége előállításának kedvéért. A forrásul szolgáló anyagot mindhárom mű önálló regénytemává avatja. A forrás Gárdonyinál témává válik. Az *Egri csillagok* nemcsak hogy forrásként használja fel Tinódi Lantos Sebestyén históriás énekét, hanem az énekest szereplőként egyenesen be is vezeti a szöveg világába. Ráadásul nem is jelentéktelen mellékfiguraként. Sebők bácsi a regény 2. részének 9. fejezetében Gergely álmában kerül elő először, mégpedig egy olyan szituációban, amelyben Török Bálint, Zrínyi Miklós, Tinódi és Bornemissza együtt van jelen. Egy olyan igencsak sűrűre szőtt jelenetről van tehát szó, amelyben Tinódi Mohácsról szóló énekének eldalolásával kapcsolja össze a nagy történelmi hősokeket, Zrínyit és Török Bálintot a regényszereplővel, Bornemissza Gergellyel. Mintha Tinódi jelölné meg a történelemből a regénybe való átlépés mozzanatát. Ráadásul itt vetül előre Gergely egész élettörténete, amennyiben ebben a társaságban mondják azt róla, hogy „olyan az esze, mint a tűz”¹⁶¹ – s jól tudjuk, Gergely éppen a tűzértségi eszközök agyafúrtan leleményes kiötlésével járul hozzá Eger védelméhez. S ugyancsak fontos ponton jelenik meg újra Sebők deák a 3. rész 3. fejezetében, amikor is újabb énekmondás mellett felvési Gergely kardjára a jóslatértékű kardigét: „A hazáért!”¹⁶²

udvarában töltött követi időszakáról szóló töredékek a hun vezér történetének egyik legjelentősebb krónikájává álltak össze. A regény perszonális elbeszélője, főszereplője, egy görög betűt a nevében viselő kitalált figura, Zéta pedig fogadott gyermeke és tanítványa és „barátja a jeles Priszkosznak”,¹⁶³ aki írnokként, másolóként követi mesterét a hunok táborába. Ő az, aki segít lejegyezni Priszkosz tapasztalatait: „az uram kalamárisa nálam van, a derekam szíján, s a papiros is a hónom alatt.”¹⁶⁴ Vagyis egy, a forrásszöveg szerzőjéhez kötött krónikairó válik a regény abszolút fókuszpontjává: az írno az elbeszélő, a nézőpont hordozója és a főszereplő. Nyilvánvaló, hogy a krónikairás és annak minden sajátos ellentmondásossága a regény témájává válik.¹⁶⁵ Részben éppen arról szól a regény, hogyan születik a krónika, s azt tárja fel, hogy mennyire megkérdőjelezhető egy olyan krónikairó látszólagos történelmi objektivitása, aki maga is részt vesz az elbeszélte eseményekben.

Nagyon hasonló a helyzet az *Isten rabjai* esetében is. Bár itt már nem perszonális elbeszéléstről van szó, azért ennél a regénynél is igaz az, hogy egy szereplőre épül a narráció fokalizációs rendszere. Látszólag Margit a regény főszereplője. Azonban őt mindig egy másik szereplő, a valódi főszereplő, a kitalált János fráter szemszögén keresztül látjuk. Ez a János fráter egy parasztfiúból lett kertész, majd egy kertészből lett írnokszerzetes, aki ideje egy részét a nyulak szigetén tölti, s így a tanú hitelességével tud beszámolni mindarról, ami Margittal történik. A regény számos fejezete tér ki a scriptorium és a könyvkötő műhely részletes leírására, illetve az olvasás, az írás, a papírkészítés, a tintafőzés, a tollfaragás, a bőrfedeles könyvkötés késő középkori folyamatának alapos bemutatására (kiemelt módon lásd a regény második részének ötödik fejezetét, illetve a harmadik rész második fejezetét). János fráter is másoló és írno tehát: „írni-olvasni hamar megtanult.”¹⁶⁶ Ráadásul egyik mestere a regény nem jelentéktelen mellékfigurája, Marcellus frater, aki valóban létezett: ő volt Margit kisgyermekkori gyóntatója, s ő írta az első latin nyelvű legendát Margitról.¹⁶⁷ Vagyis ismét azt láthatjuk, hogy a regény egyik központi karaktere egy olyan írástudó, aki közvetlen kapcsolatban áll a regény másik fő karakteréről, Margitról először írásban tudósító legendaszövegével, Marcellus fráterrel. Így már a legendaszöveg nem pusztán csak forrás; a regény témává avatja a legendaszöveg születésének körülményeit.

Látható tehát, hogy Gárdonyi mindhárom „nagyregényében” fontos mellékszereplő a regény legfőbb forrásaként meghatározható régi szöveg szerzője, s mindhárom esetben a regény főszereplője ennek a régi szerzőnek a tanítványaként van bevezetve. Nyilvánvaló, hogy nem véletlen egybeesésről van itt szó. Egy olyan tudatos szövegképző eljárás ez, amely mélyszerkezeti szinten köti össze a három művet. S vajon milyen szövegészandékról tanúskodik ez a specifikus poétikai tényező? Arany Jánostól kezdve hangoztatott sajátos tény az, hogy a magyarokról szóló történelem és a magyar epika radikális dichotómiája jellemző írott kultúránk kezdetére.¹⁶⁸ Epikánk előszóban valószínűleg tobzódott, de írásban alig található nyomait. Történetírásunk pedig latinul már a kezdetektől fogva a legmagasabb szinten szólal meg. A két kultúra közötti távolság pedig óriási volt. Gárdonyinál már fel sem merült, hogy valamilyen régiségbe visszanyúló műeposszal kellene áthidalni a távolságot. Művei regények, amelyek egyfelől kalandos úton vezetnek vissza a régmúlt eseményeihez, másfelől nyíltan vállalják regényes mivoltukat, s meg sem próbálják elhithetni, hogy az előadott régmúlt bármilyen fokon is reális volna. Éppen ezért válik Gárdonyi regényeiben a történelmi esemény melléktémává. Főtémává a *par excellence* regényest, vagyis a klasszikus nyugat-európai szerelmi történetet avatja. A nyugat-európai szerelmi regény felől közelít tehát a közép-európai történelmet felvillantó elbeszéléshez. Azonban itt nem áll meg Gárdonyi „nagyregénye”. Nyilvánvalóvá teszi, hogy Európának ezen a részén nem létezett írott szerelmi történet. Ahogy Galeotto Marzio írja még az előszóbeli költészetről is: „szerelmes verset ritkán énekelnek.”¹⁶⁹ Ebben a térségben a szerelmi regény tanult. Vagyis a szerelem története az írásműfajok elsajátítása után vált valósággá. Gárdonyi három „nagyregénye” éppen ezt teszi nyilvánvalóvá akkor, amikor a nyomtatás és a modern regény előtti írásműfajok keletkezésének közegébe helyezik a három szerelmi történetet. Az *Egri csillagok* poétikai értelemben mindenekelőtt a *historiás ének* mint műfaj megszületését kutatja – s efelől közelíti meg Gergely és Éva idealizált szerelmi történetét, majd a XVI. század történelmét. A *láthatatlan ember* poétikai értelemben mindenekelőtt a krónika írásműfajának születési körülményeit kutatja – s efelől közelíti meg Zéta reménytelen szerelmének történetét, majd az V. század történelmét. Az *Isten rabjai* poétikai értelemben mindenekelőtt a legenda írásműfajának keletkezési körülményeit kutatja – s efelől közelíti meg János fráter rajongásának történetét, majd a XIII. század történelmét.

Gárdonyi „nagyregényeinek” szava tehát a nyomtatás és a modern regény előtti elbeszélő írásműfajok szavára irányul, s csak azután adja elő a szerelem történetét a nyugat-európai regény mintájára. Úgy tudják ezek a regények újra előállítani a szerelem elbeszélőnyelvének kétértelműségét, hogy hozzákapcsolják a historiás énekben megszólaló hazaszeretetet nyelvét, a krónikában megszólaló identitásképző nyelvet és a legendában megszólaló rajongó hit nyelvét – vagyis a szenvedő szeretet, az agapé három sajátos megvalósulásának beszédmódját.

Irodalom

ARANY János: *Naiv eposzunk = Arany János Összes Művei X. Prózai művek I.* (Szerk. Keresztury Dezső, s. a. r. Keresztury Mária) Budapest. Akadémiai Kiadó 1962. 264–274.

- DE ROUGEMONT, Denis: *A szerelem és a nyugati világ.* (Ford. Szoboszlai Margit) Budapest, Helikon Kiadó 1998.
- EISEMANN György: *A láthatatlan ember és a látható nyelv = Mesterkönyvek faggatása. Tanulmányok Gárdonyi Géza és Bródy Sándor művészetéről.* (Szerk. Bednatics Gábor, Kuser Judit) Budapest, Ráció Kiadó 2015. 45–60.
- GÁRDONYI Géza: *A láthatatlan ember.* (Szerk. Z. Szalai Sándor, Tóth Gyula) Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó 1966.
- GÁRDONYI Géza: *Egri csillagok.* (Szerk. Z. Szalai Sándor, Tóth Gyula) Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó 1963.
- GÁRDONYI Géza: *Isten rabjai.* (Szerk. Z. Szalai Sándor, Tóth Gyula) Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó 1964.
- GYÖRKE Ágnes: *A homéroszi eposztól a Nagy Könyvig = A magyar irodalom története II.* (Szerk. Szegedy-Maszák Mihály, Veres András) Budapest, Gondolat Kiadó 2007. 625–637.
- KLANICZAY Gábor: *Árpád-házi Szent Margit legrégebb legendája és szentté avatási pere.* Budapest, Balassi Kiadó 1999.
- KOVÁCS Gábor: *A szó kényszerhelyzetben. Bevezetés Gárdonyi regénypoétikájába.* Budapest, Gondolat Kiadó (Universitas Pannonica sorozat 14.) 2011.
- KOVÁCS Gábor: *Szó és szöveg viszonya Gárdonyi prózájában.* Partitúra 2012/2. 35–52.
- LIPP Tamás: *Így élt Gárdonyi Géza.* Budapest, Móra Ferenc Könyvkiadó 1989.
- MARZIO, Galeotto: *Könyve Mátyás király kiváló, bölcs, tréfás mondásairól és tetteiről = Humanista történetírók.* (Szerk. Kulcsár Péter, ford. Kardos Tibor) Budapest, Magyar Helikon Kiadó 1977. 52–107.
- NAGY Sándor: *Gárdonyi Géza történelmi regényeiről = Emlékkönyv Gárdonyi Géza születésének 100. évfordulójára.* (Szerk. Nagy Andor) Szeged, Tudományos Ismeretterjesztő Társulat 1963. 75–104.
- RICŒUR, Paul: *Válogatott irodalomelméleti tanulmányok.* (Szerk. Szegedy-Maszák Mihály) Budapest, Osiris Kiadó 1999.
- SCHÖPFLIN Aladár: *A magyar irodalom története a XX. században.* Budapest, Grill Károly Könyvkiadóvállalata 1937.
- SÍK Sándor: *Gárdonyi, Ady, Prohászka – Lélek és forma a századforduló irodalmában.* Budapest, Pallas Rt. Kiadása 1928.
- SZEGEDY-MASZÁK Mihály: *A történelmi elbeszélés létezési módjai.* Filológiai Közöny 2014/3. 332–345.
- Z. SZALAI Sándor: *Gárdonyi Géza – alkotásai és vallomásai tükrében.* Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó 1977.
- Z. SZALAI Sándor: *Gárdonyi Géza történelmi regényei = Agria XXXVII.* Az egri Dobó István Vármúzeum Évkönyve. (Szerk. Petercsák Tivedar, Veres Gábor) Eger, Dobó István Vármúzeum 2001. 423–434.
- Z. SZALAI Sándor: *Gárdonyi műhelyében.* Budapest, Magvető Könyvkiadó (Elvek és utak sorozat) 1970.
- Z. SZALAI Sándor: *Gárdonyi nagy útja.* Budapest, Kairosz Kiadó 2013.

A tanulmány a bevezető fejezetében megismerkedhetünk Gárdonyi Géza prózaprofesszora című kutatás részeredményeivel.

¹⁵¹ „Gárdonyi igazi regényformája nem az ú. n. nagy regény. A történet egy százból fonódik, mellékszálai – az egyetlen *Egri csillagok* kivételével, ahol még nem találta meg a maga formáját – nincsenek. Az ő legmegfelelőbb kifejezési formája az egy-egy lelki problémát elmélyítő, drámailag sűrített kompozíciójú, nem nagy terjedelmű lélektani regény, vagy az ugyanilyen stílusú nagy-novella.” SÍK Sándor: *Gárdonyi Géza = Gárdonyi, Ady, Prohászka – Lélek és forma a századforduló irodalmában*. Budapest, Pallas Rt. Kiadása 1928. (15–130.) 100. „Gárdonyi igazi műfaja a novella, illetve a novellát terjedelmében, cselekményében kiszélesítő, egyszersmind kortársai között is »divatos« kisregény. Több mint harmincévi munkásságának erejét és súlyát leginkább több száz elbeszélésén és tucatnyi kisregényén mérhetjük le; elsősorban ezek jelölik ki helyét a századforduló magyar irodalmában.” Z. SZALAI Sándor: *Gárdonyi műhelyében*. Budapest, Magvető Könyvkiadó (*Elvek és utak* sorozat) 1970. 213.

¹⁵² Az alábbi könyvekre gondolok: Z. SZALAI Sándor: *Gárdonyi műhelyében*. I. m. KISPÉTER András: *Gárdonyi Géza*. Budapest, Gondolat Kiadó 1970. Z. SZALAI Sándor: *Gárdonyi Géza – alkotásai és vallomásai tükrében*. Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó 1977. LIPP Tamás: *Így élt Gárdonyi Géza*. Budapest, Móra Ferenc Könyvkiadó 1989. BRASSAI Zoltán: *Gárdonyi Géza*. Veszprém, Művészetek Háza (VárUcca Műhely) 2003. Z. SZALAI Sándor: *Gárdonyi nagy útja*. Budapest, Kairosz Kiadó 2013.

¹⁵³ Vö. NAGY Sándor: *Gárdonyi Géza történelmi regényeiről = Emlékkönyv Gárdonyi Géza születésének 100. évfordulójára*. (Szerk. Nagy Andor) Szeged, Tudományos Ismeretterjesztő Társulat 1963. 75–104. Z. SZALAI Sándor: *Gárdonyi Géza történelmi regényei = Agria XXXVII. Az egri Dobó István Vármúzeum Évkönyve*. (Szerk. Petercsák Tivedar, Veres Gábor) Eger, Dobó István Vármúzeum 2001. 423–434. GYÖRKE Ágnes: *A homéroszi eposztól a Nagy Könyvig = A magyar irodalom története II.* (Szerk. Szegedy-Maszák Mihály, Veres András) Budapest, Gondolat Kiadó 2007. 625–637.

¹⁵⁴ Vö. „Nem könnyű megmondani, mikortól vállalták az írók, hogy alárendeljék a tényszerűséget a kitaláltnak. »A történelmi regény mindenekelőtt regény; másodsorban nem történelem« – írta Alfred Döblin.” SZEGEDY-MASZÁK Mihály: *A történelmi elbeszélés létezési módjai*. Filológiai Közöny 2014/3. (332–345) 340.

¹⁵⁵ KOVÁCS Gábor: *A szó kényszerhelyzetben. Bevezetés Gárdonyi regénypoétikájába*. Budapest, Gondolat Kiadó (*Vniversitas Pannonica* sorozat 14.) 2011. KOVÁCS Gábor: *Szó és szöveg viszonya Gárdonyi prózájában*. Partitúra 2012/2. 35–52.

¹⁵⁶ A prefiguráció, konfiguráció és refiguráció fogalmáról lásd bővebben: Paul RICCEUR: *A hármás mimézis = Válogatott irodalomelméleti tanulmányok*. (Szerk. Szegedy-Maszák Mihály, ford. Angyalosi Gergely) Budapest, Osiris Kiadó 1999. 255–309.

¹⁵⁷ Vö. A hun birodalom „furfangos félelemmel irányította a Római Birodalom mindkét felének bel- és külpolitikáját”. SÁGHY Marianne: *Népvándorlás, lovas etnikumok, lovas nomádok = Európa ezer éve. A középkor I.* (Szerk. Klaniczay Gábor) Budapest, Osiris Kiadó 2004. 87–98.

¹⁵⁸ Vö. KLANICZAY Gábor: *Árpád-házi Szent Margit legrégebb legendája és szentté avatási pere*. Budapest, Balassi Kiadó 1999.

¹⁵⁹ SCHÖPFLIN Aladár: *A magyar irodalom története a XX. században*. Budapest, Grill Károly Könyvkiadóvállalata 1937. 88–89.

¹⁶⁰ Denis DE ROUGEMONT: *A szerelem és a nyugati világ*. (Ford. Szoboszlai Margit) Budapest, Helikon Kiadó 1998. (A továbbiakban ennek a kötetnek a lapszámaira hivatkozom a főszövegben.)

¹⁶¹ GÁRDONYI Géza: *Egri csillagok*. (Szerk. Z. Szalai Sándor, Tóth Gyula) Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó 1963. 119.

¹⁶² Uo. 200.

¹⁶³ GÁRDONYI Géza: *A láthatatlan ember*. (Szerk. Z. Szalai Sándor, Tóth Gyula) Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó 1966. 5.

¹⁶⁴ Uo. 31.

¹⁶⁵ Vö. EISEMANN György: *A láthatatlan ember és a látható nyelv = Mesterkönyvek faggatása. Tanulmányok Gárdonyi Géza és Bródy Sándor művészetéről*. (Szerk. Bednancics Gábor, Kusper Judit) Budapest, Ráció Kiadó 2015. 45–60.

¹⁶⁶ GÁRDONYI Géza: *Isten rabjai*. (Szerk. Z. Szalai Sándor, Tóth Gyula) Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó 1964.

¹⁶⁷ „Én kicsi gyermekségétől ismerem. Hiszen gyóntatója voltam, hétéves korától kezdve éveken által. Ott voltam akkor is, mikor a királyné bevitte Veszprémbe. Szép gyermek volt, és okos és érzékeny. Kissé lassan fejlődött. Négyéves is volt már, mikor végre tökéletesen beszélt. De akkor aztán hamar fejlődött tovább. Alig fél évet töltött a klostromban, már kezdte gagyogni az officiumokat.” Uo. 105.

¹⁶⁸ Vö. ARANY János: *Naiv eposzunk = Arany János Összes Művei X. Prózai művek I.* (Szerk. Keresztury Dezső, s. a. r. Keresztury Mária) Budapest, Akadémiai Kiadó 1962. 264–274.

¹⁶⁹ Galeotto MARZIO: *Könyve Mátyás király kiváló, bölcs, tréfás mondásairól és tetteiről = Humanista történetírók*. (Szerk. Kulcsár Péter, ford. Kardos Tibor) Budapest, Magyar Helikon Kiadó 1977. (52–107) 78.

